

ՅՈՒՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

ՆԵՐՍԵՀ ԱՔԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

Երեւանի Պետական Համալսարանի
Հայ բանասիրության ֆակուլտետի՝
ակադ. Հրանդ Թամրազեանի անունան
Հայ գրականության պատմության
ամբիոնի հայցորդ

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ ԳՐԱԳԷՏԸ

(Ծննդեան 135-ամեակի առթիւ)

1915-ի ցեղասպանութեամբ վերջ գտան իր հարազատ հողի մէջ արմատ նետած հայ ժողովրդի հոգեւոր կեանքի բնական ընծիւղումները: Պոլիսը, թէկուզ հայրենիքից դուրս, բայց Հայաստան երկրի շունչով ապրող հայ մտքի ու լուսաւորութեան կենտրոնը, իր հոգեվարքը ապրեց 1915-1918 թուականներին, զինադադարից յետոյ վերականգնացաւ, ունեցաւ իր վերելքը եւ ապագայի փայլուն տեսլականը՝ Յակոբ Օշականի, Մատթէոս Զարիֆեանի, Վահան Թէքէջեանի «Բարձրավանքը»¹ վկայ: Քեմալական հալածանքները այդ վերհառումն էլ խեղդեցին: Հայը վերջնականապէս ցրուեց աշխարհով, Միջին Արեւելքից մինչեւ Եւրոպա ու Ամերիկա, ու միացաւ արդէն կազմուած գաղութներին կամ նոր գաղթօճախներ կազմեց: Սփիւռքը իբրեւ վայր եւ իբրեւ յղացք նոր իմաստներ ստացաւ, դարձաւ աշխարհայեացք, մտայնութիւն ու ապրելակերպ: Հայ մտաւորականութիւնը շփոթութեան, անորոշութեան ու յուսախաբութեան մատնուած փորձեց նոր իմաստ տալ աքսորային իր կեանքին, գտնել նպատակը հայրենիքից դուրս աշխարհացրիւ հայ ժողովրդի գոյատեւման. վերջին հաշուով փորձեց գտնել մի նոր ուղղութիւն հայ մշակույթի եւ մանաւանդ գրականութեան համար²:

Գրականագէտ, գրաքննադատ ու վիպագիր Յակոբ Օշականը, մէկն էր այն մտաւորականներից, որոնք ապրեցին Սփիւռքի տագնապը եւ իրենց անփոխարինելի ներդրումն ունեցան սփիւռքահայ գրականութեան սկզբնաւորման եւ զարգացման մէջ: Նա իր ժողովրդին, իր գրականութեանը ամբողջ էութեամբ նուիրուած մեծ մտաւորական էր:

Յակոբ Օշականը (Քիւֆէճեան) ծնուել է 1883 թուականի Դեկտեմբերի 9-ին, Պոլսին մերձակայ Բուրսա (Պրուսա) քաղաքում: Նշան Պէշիկթաշլեանը «Յակոբ Օշականի կեանքն ու գործը իրաւ երգիծաբանութիւնով» աշխատութեան մէջ նկարագրելով

¹ «Բարձրավանքը» միամսեայ գրական-գեղարուեստական հանդէս է, որը հրատարակիչներ՝ Գ. Գաւաֆեանի, Կոստան Զարեանի, Վահան Թէքէջեանի, Շ. Պէրպէրեանի (պատասխանատու տնօրէն), Յակոբ Օշականի ջանքերով լոյս է տեսել 1922 թուականին, Կ. Պոլսում: Հանդէսի շուրջը համախմբուել էին եղեռնից ազատուած մտաւորականները՝ արեւմտահայ հոգեւոր կեանքը վերակերտելու ձգտումով: Ամսագրում ուղագրաւ են Յակոբ Օշականի «Հայ գրականութիւն» յօդուածաշարից Դանիէլ Վարուժանին, Ա. Շիրումանգաղէին, Աւետիփ Իսահակեանին, Զապէլ Նսայեանին, Կ. Սիտալին, Արսէն Երկաթին նուիրուած գրաքննադատական յօդուածները:

² Ռ. Փիրումեան, Յակոբ Օշական, լուսաւոր կանթեղ սփիւռքահայ գրականութեան սկզբնաւորման եւ զարգացման համբին, Պատմա-բանասիրական հանդէս, № 1, էջ 63:

Օշականի ծննդեան պայմանները՝ ասում է. «Ծնած է մսուրէն շատ աւելի համեստ վայրի մը՝ մութ ու խոնաւ, գետնափոր սենեակի մը մէջ: Զինքը դրած են հացի պարսպ տաշտին կեդրոնը: Ծնած առէն կը ճանչնայ դագաղը»³: Ծնողները հողագործի բանուորներ էին քաղաքում եւ տարուայ գրեթէ կէսը՝ ձմեռները, քաղաքում աշխատանք չլինելու պատճառով, անց էին կացնում գիւղում:

Ծանր մանկութիւն ու պատանեկութիւն էր բաժին ընկել Յակոբին: Նա հինգ տարեկան էր, երբ մահացաւ հայրը: Մայրը Բրուսայի մետաքսաթելի գործարանում օրը 14 ժամ աշխատելով, կիրակի օրերին էլ հարուստների ընտանիքներում ծառայելով՝ վաստակում է երեք երեխաների եւ նրանց գրեթէ կոյր հօրաքրոջ օրուայ հացը:

Նախակրթութիւնը Յակոբը ստանում է նախ գիւղում, ապա Բուրսայում՝ դրսեւորելով բացառիկ ընդունակութիւններ՝ ուշիմ էր եւ բացառիկ յիշողութեան տէր աշակերտ, հաւասարապէս առաջադէմ բոլոր դասերի մէջ:

Դպրոցում Յակոբի ազգանունը Յովհաննիսեան էր, իսկ իր ընկերները, ինչպէս սովորութիւն է անել յաճախ վարժարաններում, մակդիր էին փակցրել նրան՝ կոչելով Հէքիաթ:

Հէքիաթ Յակոբը գրասեղանների վրայ արդէն գրում էր ոտանաւորներ, արձակներ ու տրամախօսութիւններ: Աշակերտներն ու աշակերտուհիները իր այդ տրամախօսութիւնները անգիր էին սովորում եւ արտասանում:

Պատմում են, թէ 1898 թուականին վարժարան այցելած Գրիգոր Զօհրապը եւ Հրանդ Ասատուրը, երբ ծանօթանում են աշակերտների շարադրութիւններին, հիանում են Յակոբի շարադրանքով եւ Զօհրապը յանձնարարում է, որ անպայման «Հէքիաթին» ուղարկեն մի տեղ՝ ուսանելու համար⁴:

Բրուսայի վարժարանը աւարտելուց յետոյ՝ 1899-ին, Յակոբին ուղարկում են Արմաշի դպրեվանք:

Եղիշէ Արք. Դուրեանը ընդունում է եւ հարցնում.

- Ինչո՞ւ համար Արմաշ եկած ես տղա՛ս:

- Հայ գրականութեան պատմութիւնը գրելու համար:

Դուրեանը հեգնանքով շարունակում է.

- Քանի՞ հատոր պիտի ըլլայ գրելիք գիրքդ:

- Տասը հատոր:

Դուրեանը «Հէքիաթի» այս հէքիաթային խօսքերը լսելուց յետոյ, բացականչում է.

- Յիմա՛ր...⁵

Դպրեվանքում նա թոյլտուութեան սահմաններում, կարդում է օտար հեղինակների գործեր, սկսում է սովորել Ֆրանսերէն: Շուտով նրա մէջ արթնանում է քննադատը: Զի հաւանում որեւէ մէկի խօսած քարոզը եւ յայտարարում է. «Քարոզ խօսիլ. առիկա իմ գործս է»: Մէկի ատենաբանութեան համար ասում էր. «պարսպ խօսեցու կարաւան», միւսի ճառախօսութեան համար. «լեցուն պարսպութիւն», երրորդի խօսածի համար «փռշտով լեցուն հով», չորրորդին՝ «տակառաղմուկ, տակառաժխտ»: Մէկ տարի յետոյ՝ իր հետաքրքրութիւններին բաւարարութիւն չգտնելով, հեռանում է դպրեվանքից. նա եկել էր լեզուներ սովորելու, օտար գրականութիւն կարդալու, մինչդեռ ստիպուած էր հարիւրաւոր էջերով եկղեցական գրականութիւն ընդօրինակել՝ վարդապետ դառ-

³ Ն. Պէշկըպաշեան, Յակոբ Օշական (Կեանքն ու գործը իրաւ երգիծաբանութիւնով), Փարիզ, 1947, էջ 3:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 6:

⁵ Նոյն տեղում

նալու համար, պահպանել դպրեվանքի կենցաղավարության խիստ կանոնները եւ պատժուել դրանք երբեմն խախտելու համար:

Այդպէս էլ Յակոբը բարձրագոյն կրթութիւն չի ստանում, սակայն տարիների ընթացքում ինքնակրթութեամբ, մոլի ընթերցասիրութեան, տքնաջան աշխատասիրութեան շնորհիւ հասնում է մտաւոր բարձր զարգացման եւ դառնում հայ առաւել բեղմնաւոր գրողներից մէկը⁶: Տարբեր ժանրերով (պատմուածք, հէքիաթ, վէպ, վիպակ, թատերգութիւն, բանաստեղծութիւն, քնարական արձակ, քննադատական յօդուած, դիմանկար, մենագրութիւն եւ այլն) նա գրել է հարիւրաւոր գործեր, որոնց մի մասն է միայն տպագրուել կենդանութեան օրօք: Նրա գրական պատկառելի ժառանգութիւնը, նրա ամենօրեայ ստեղծագործական աշխատանքը նկատի ունենալով նրան հայ Բալզակ են անուանել: Ինքն էլ, իր մտքում որպէս ստեղծագործողի օրինակելի կերպար ունեցել է Բալզակին: Թէեւ 1937 թուականին սրտի առաջին կաթուածից յետոյ բժշկները արգելել էին գրասեղանի առջեւ երկար նստել, սակայն Օշականը մինչեւ կեանքի վերջը մշտապէս շարունակում էր ապրել ստեղծագործական բուռն կեանքով, վախենալով, թէ անկատար կը մնան իր ծրագրերը:

Օշականի ստեղծագործութիւնները կարելի է բաժանել երեք հիմնական մասերի՝ վիպակ գործեր (արձակը), քննադատական-գրականագիտական գործեր եւ թատերգութիւն:

Օշականի թատերգութիւնները («Նոր պսակ», «Աքլորամարտ», «Ստեփանոս Սիւնեցի», «Երկինքի ճամփով», «Երբ մեռնիլ գիտենք», «Մինչեւ ո՞ւր», «Օրն օրերուն» եւ այլն) հետաքրքիր են իրենց բարձրացրած հարցերով, գաղափարներով, բայց ոչ իբրեւ թատերական ստեղծագործութիւններ՝ բեմականացման համար նպաստաւոր յատկանիշներով: Բեմադրուել է միայն «Նոր պսակը» (1922 թ. Պոլսում): Օշականի պիեսները աւելի շատ կարդալու, ընթերցուելու համար են, քան բեմադրուելու եւ մօտենում են արձակի այն տեսակին, որի մէջ գրողը մի կողմ կանգնելով՝ երկխօսութեան է հրաւիրում հերոսներին: Օշականի թատերգութիւնները ինչ-որ չափով լրացնում, ամբողջացնում են նրա վիպական ստեղծագործութիւնը: Նա մեծ է իբրեւ վիպագիր ու քննադատ-գրականագէտ⁷:

Օշականի վիպական ստեղծագործութիւնները 20-րդ դարի հայ արձակի հետաքրքիր երեւոյթներից են: Նա գրական ասպարէզ իջաւ 1900-ական թուականներին գիւղի կեանքը պատկերող պատմուածքներով ու «հէքիաթներով»՝ շարունակելով արեւմտահայ գիւղագրութեան աւանդները, սակայն փորձելով գիւղաշխարհը տեսնել մի ուրիշ դիտանկիւնից: Այդ բոլորը նա հաւաքեց «Խոնարհները» եւ «Խորհուրդներու մեհեանը» ժողովածուներում:

«Խոնարհներ» հերոսները գիւղի սովորական, հասարակ մարդիկ են՝ աղքատները, խեղճերը, խենթերը՝ իր բնորոշումով քոքուրները, որոնք այդպիսին են դարձել արկածի, որբութեան, մանկութեան տարիների մի «խոշոր խռովք» ապրելու պատճառով: Նրանց կեանքը պատկերեց, բայց ոչ առօրեայ, խաղաղ, հանգիստ կեանքը, աշխատանքն ու սոցիալական ծանր վիճակը, զրկանքները, այլ ներքին դրաման, հոգեկան աշխարհը: Կրքերով, սէրերով, իզուր փայփայուած, թաքուն երազներով, լուռ ցաւերով լցուած հոգիներ՝ երբեմն ընդունակ նաեւ ընդվզումների հասարակական օրէնքների դէմ:

«Խոնարհներ» հերոսների ճակատագիրը գրեթէ մշտապէս ողբերգական աւարտ է ունենում, բայց նրանց ապրած կեանքի պատմութիւնը, հոգեբանական պահերի

⁶ Վ. Գաբրիէլեան, Սփիւռահայ գրականութիւն, 3-րդ՝ լրամշակուած հ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2016, էջ 49:

⁷ Նոյն տեղում էջ 53:

վերլուծումով, իմաստաւորում է: Մեծ սէրերը, մեծ կրքերը պատճառ են դառնում այդ խեղճ, թշուառ մարդկանց խոր դրամային ու կործանմանը: Շրջապատի կողմից չհասկացուած այդ «խենթերը» իրենց հոգու խորքում լուռ ցաւեր ունեն, պայծառ երազներ, թաքուն, բայց բուռն զգացումներ, որ կարող են պոռթկալ կամ լռել, ու երկու դէպքում էլ աւարտում են ողբերգութեամբ:

Իր հերոսների կեանքի առօրեայ պատմութիւնների ու հոգեկան թաքուն ապրումների միջոցով Օշականը պատկերում է նաեւ բարքեր, սովորութիւններ, փորձելով յայտնաբերել ոչ միայն մարդկայինը, այլեւ այն, որ «հայեցի» է, «հայ հոգին» է:

Իրեն իսկ առաջադրած այս պահանջը Օշականը համարում էր հայ գրողի նախապայմանը: «Մեհեան» հանդէսում տպագրուած իր քննադատական յօդուածներում ու նաեւ հետագայում Օշականը հայ գրողից ամէնից առաջ պահանջում էր հայեցիութիւն, այսինքն՝ ազգային առանձնայատուկ յատկանիշ, ազգի հոգին, արեան ձայնը:

Այդ առանձնայատուկը մեր ժողովրդի բնորոշ կենսաձեւերը, բնաւորութեան հայեցի գծերն են (կենսասիրութիւն, ապագայի հանդէպ հաւատ, աշխատասիրութիւն, միամտութիւն եւ այլն), որ Օշականը փորձեց պատկերել իր «հէքիաթների» մէջ, որոնք նոյնպէս թարմութիւն էին դարասկզբի արեւմտահայ արձակում: Այդ «հէքիաթները», ժողովրդական աւանդութիւնների, առասպելների, բանաւոր զրոյցների, պարզ մարդկանց գեղեցիկ յարաբերութիւնների, բնաշխարհի գոյների եւ այլ թեմաներով այդ պատմութիւնները, որ հեղինակը հաւաքեց «Խորհուրդներու մեհեանը» ժողովածուի մէջ, ընդգծում են կեանքի տրոփով, պատումի քնարականութեամբ, կենդանի պատկերներով: Այդ իսկ պատճառով, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում է գրականագէտ Վ. Գաբրիէլեանը, դրանք հեռանում են պատմութեամբ ժանրից, հակուելով դէպի տպաւորապաշտ արձակ բանաստեղծութեան ժանրը:

Օշականը իր պատմութեանը հետեւում էր մասամբ Թլկատինցու եւ Զարդարեանի, Զօհրապի ու Երուխանի, մասամբ էլ Ֆրանսիացի նորավիպագիրների, յատկապէս Մոպսսանի աւանդութիւններին: Սիւժէի, կառուցուածքի մէջ նա ձգտում է պարզութեան, խտութեան, խուսափում է երկարաբանութիւններից, շեղումներից, ձգտում է գործողութեան զարգացման ու պատկերի կենդանութեան: Պատումը պարզ է, լեզուն պատկերաւոր: Հերոսների կեանքի ընդհանուր բնութագրական-նկարագրական պատմութիւնների մէջ գրողը իր ուշադրութիւնը յատկապէս բեւեռում է, իր խօսքերով ասած՝ «մի քանի հոգեբանական վայրկեաններ» վրայ՝ պեղելով նրանց հոգին, բացելով հոգեկան դրամայի ծալքերը, մի մօտեցում, որ ընդհանրապէս Օշականի արձակի առանձնայատուկ յատկանիշն է:

Մինչեւ 1928 թուականը գրուած արձակ պատմութեանը Օշականը յետադարձ հայեացքով վերապրում է մանկութեան ու պատանեկութեան, ապա եւ 1915-ի ու հետագայ տարիների իր կեանքի պահերը, որոնք, անձնական, անմիջական տպաւորութիւններ լինելով, ընդհանրացնում են ժամանակի պատկերը՝ հայ «պզտիկի» ու «պատանու» ապրումներն ընդհանրապէս⁸:

Իր վէպերով եւ յատկապէս «Մնացորդաց»-ով Օշականը ամբողջացրեց իր արձակի աշխարհը՝ արեւմտահայոց կեանքը 1860-1915-ի շրջանում, այն ծանր կեանքը, որ ապրեց հայ մարդը Թուրքիայի գաւառներում: Այդ աշխարհը ծանօթ, բայց եւ գրականութեան մէջ նորովի պատկերուած մի աշխարհ էր՝ «բնակեցուած» հայ ու թուրք հերոսներով. հայ գիւղացին՝ իր ազգային յատկանիշներով ու սովորոյթներով, թուրքը՝ բարբարոս ու մոլեռանդ բնոյթով, այլասերուած բարքերով: Կեանքի այս ընդհանուր համապատկերի մէջ Օշականը տուեց բուն կեանքը՝ մարդկայինը ազգա-

⁸ Նոյն տեղում, էջ 56-57:

յինով պայմանավորված համամարդկայինը՝ սէրը, ատելությունը, կիրքը, սեռային բռնկումները, արեան կանչը, ցեղային ոգին, ժառանգական մղումները, վայելքը, ողբերգությունը, մահը,- այն ամենը, ինչով պայմանավորված է մարդկային կեանքի շարժումը՝ ծնունդից մինչև մահ:

Հայ ու թուրք տարբեր գերդաստանների պատմութեամբ, ժառանգական կապերի բացայայտումով Օշականը ստեղծում է կեանքի տեւական ժամանակների (19-րդ դարի երկրորդ կեսի եւ 20-րդ դարասկզբի) պատմությունը: Ի տարբերություն սփիւռքահայ ուրիշ գրողների, որոնք պատկերել են Արեւմտեան Հայաստանի գիւղը, Օշականը ներկայացնում էր Թուրքիայի այլ վայրերում, թուրքերի մէջ, նրանց հետ միասին ապրող եւ նրանց կողմից մշտապէս հալածանքների ենթարկուող հայութեան կեանքի պատմությունը՝ հայ-թուրք յարաբերությունների մանրամասներով: Օշականը շատ լաւ էր ճանաչում նաեւ թուրքին՝ նրա լեզուն, բարքերը, մոլությունները, ախտագին ցանկությունները, ժառանգական բնազդները, նրա ողջ էությունը, ուստի եւ երեւի թէ միակն էր սփիւռքահայ գրողներից, որ գրեց նաեւ նրա մասին, բացայայտեց թուրքի բնոյթը, ցեղային այն յատկանիշները, վայրագ կոտորածների: Խորանալով թուրքի պատմութեան մէջ, բացելով նրա դաժանութեան, անգթութեան, բարոյական այլասերութեան արմատները՝ Օշականը նկատում է, թէ անգամ Եւրոպայում ուսանած թուրք փաշաները, սպաները չեն կարողանում ձերբազատուել իրենց ցեղային բնոյթից եւ ազգային, կրօնական ֆանատիզմը, բնածին ատելությունը «կեաւուր» (անհաւատ) հայի նկատմամբ կարող էր դրսեւորուել ամէն պահի՝ 1896-ին, 1909-ին, 1915-ին՝ (ինչպէս եղաւ եղեռնի բոլոր տարիներին): Օշականը ցոյց է տալիս այդ ատելութեան արմատները, որոնք պան-թուրքիզմի գաղափարի հիմքում են ընկած:

Իր վէպերով Օշականը նպատակ է ունեցել պատկերել Թուրքիայի գաւառներում ապրող հայութեան կեանքը, մինչև եղեռնի օրերը, նպատակ է ունեցել փրկել մեր ժողովրդի մնացորդացը: Օշականը այն համոզումն ունէր, թէ գրողների իր սերունդը պարտաւոր է հէնց մնացորդացի՝ կենդանի մնացածների համար փրկել նրա ճանաչած կեանքի, նախաեղեռնեան օրերի, արդէն բնաջինջ եղած հայութեան պատկերը՝ այն վերակերտելով գրականութեան մէջ, կենդանացնել այլեւս գոյություն չունեցող այդ աշխարհը:

Օշականի քննադատական-գրականագիտական ժառանգությունը նոյնպէս պատկառելի է: Արդէն տասական թուականներին առաջին պատմութեանների հետ, Օշականը յայտնի դարձաւ իր գրական վերլուծումներով, քննադատական սուր յօդուածներով ու գրախօսություններով, եւ յատկապէս «Մեհեան» հանդէսում տպագրուած «Հարթեմ»-ների շարքով, որի մէջ երիտասարդ քննադատը համարձակօրէն փորձում էր «տապալել» կեղծ արժէքները, գրական ասպարէզում յայտնի դարձած անուններ: Իր ժխտելու, մերժելու, «կուռքեր տապալելու», «գաճէ աստուածներին» փշրելու, «հարթելու» ոգեւորությունը պայմանավորված էր հայ գրականությունը բարձր չափանիշներով գնահատելու, համաշխարհային գրականութեան մակարդակով չափելու ձգտումով: Հետագայում Օշականը «հանդարտուեց», հայ գրական արժէքները փորձեց տեսնել հայ կեանքի ու գրականութեան շրջանակներում՝ հպարտութեամբ յիշատակելով մեր գրականութեան նուաճումները⁹:

Մշտապէս հետեւելով օրուայ, ժամանակակից գրականութեանը, Օշականը նոր գրքերի մասին հանդէս էր գալիս գրախօսություններով, վերլուծություններով, տպաւորություններով, կարծիք էր յայտնում ու բանավիճում գրական ամենատարբեր հարցերի շուրջ: Միաժամանակ մշտապէս անդրադառնում էր գրականութեան պատմութեանը, արժէքաւորում նախորդների գրական ժառանգությունը, նրանց վաստակը հայ գրա-

⁹ Նոյն տեղում, էջ 61:

կանութեան պատմութեան մէջ: Նա հաւասարապէս օրուայ գրական քննադատն էր ու գրականութեան պատմաբանը, ուստի եւ փորձել է գրական քննադատութեան ու գրականագիտութեան գրեթէ բոլոր ժանրերը՝ գրախօսութիւն, գրական նշմար¹⁰, տպաւորութիւններ, յօդուած, երկխօսութիւն-հարցազրոյց, գրական դիմանկար, մենագրութիւն, պատմութեան ակնարկներ եւ այլն:

Օշականի գրականագիտական-քննադատական ուսումնասիրութիւնների շրջանակը չափազանց ընդարձակ է՝ հայ մատենագիրներից, միջնադարի բանաստեղծներից մինչեւ նոր ու նորագոյն գրականութիւն, մինչեւ սփիւռքահայ ու խորհրդահայ հեղինակները ներառեալ: Անցեալի ու իր ժամանակի գրողների մասին առանձին ուսումնասիրութիւններից բացի, Օշականը ստեղծել է մեզանում նմանը չունեցող մի ուսումնասիրութիւն արեւմտահայ գրականութեան մասին, տասը հատորով՝ «Համապատկեր առեւտանայ գրականութեան» խորագրով: 1938-1944 թուականներին գրուած այս մեծածաւալ եւ համակողմանի ուսումնասիրութիւնը ներառում է արեւմտահայ գրականութեան շուրջ հարիւրամեայ պատմութիւնը, 1840-ականներին ասպարէզ իջած, իր անուանումով՝ «զարթօնքի» սերնդի գրողներից մինչեւ 20-րդ դարասկզբի «արուեստագէտ» գրողների սերունդը ներառեալ, մինչեւ Սփիւռք տարագրուած վերապրող արեւմտահայ գրողները: Շարքը աւարտում է իրեն՝ Օշականին նուիրուած մեծածաւալ ուսումնասիրութեամբ (10-րդ հատորը)՝ խորագրուած «Յակոբ Օշական. վկայութիւն», որի մէջ երրորդ դէմքով, գրականագէտ Օշականը հիմնաւորապէս վերլուծում է Օշական գրողի ու քննադատի ամբողջական գործը, արուեստի առանձնատկութիւնները: «Ինքնավերլուծումի, ինքնատեսութեան» մի բացառիկ օրինակ է սա իր ընդգրկումով՝ ծաւալով ու խորքով:

Օշականը այն գրագէտներից է, ով ընդունակ է իր տողերը վայելչօրէն հանդերձելու արուեստի ոսկեհուռ ու կախարդահիւս պատմութեանով:

Մեծ մարդիկ, ինչպէս նաեւ մեծ, նշանակալից, մարդկային պատմութեան մէջ անկիւնադարձ կազմող եղելութիւնները, նման են ճոխ ու խոր ոսկեհանքերի՝ որքան էլ պեղուեն՝ չեն սպառուի: Բոլոր ժամանակների մեծ մտածողները, իմաստասէրները, տեսաբանները ունեն իրենց խօսքը այդ մարդկանց կամ պատահարների մասին: Ու բոլոր այդ խօսքերի մէջ նորի ու անսովորի տեղը լայն է: Բազմաթիւ են Նարեկացուն, Կոմիտասին, Մեսրոպ Մաշտոցին, Վարդանի անձին նուիրուած երկերը, մենագրութիւնները: Տարբեր մօտեցումներով, վերլուծման իւրապատուկ եղանակով մեզ հասած այդ գործերում բացակայ է Օշականի անունը: Սակայն պէտք է ասել, որ նա եւս ունի բարձրագոյն իր աթոռը մեծերի այս պանթէոնում:

Ինչպէս Եղիվարդն է ասել «Օշական բացառիկ էր, ինքնատիպ եւ իր նմանը չունի մեր հին եւ նոր գրականութեան մէջ: Կապարի, պղինձի եւ ոսկիի խառնուրդ ձուլածոյ մը, ուր գիւղացին, մարդն ու գրագէտը երջանիկ շաղապատումով գիրարկը լրացնէին: Դժուար էր իր կապարը կշռել, պղինձը ծակել, սակայն հեշտանք էր իր ոսկիի արձակած փայլքին նայիլ»¹¹:

Օշականի ծննդեան 135-ամեակի առթիւ, երբ փորձում եմ մի քանի խօսք յանձնել թղթին, նպատակս է ընթերցասէր մեր հասարակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել Օշականի կողմից մեր գրականութեանը կտակուած մնայուն գործի վրայ: Որովհետեւ Օշականի գործը, թողած հարուստ գրական ժառանգութիւնը անզգամ մարդկանց ու ապերախտ դարերի հարուածների ու փոթորիկների դէմ կուրծք տալու չափ ամրախարիսխ է ու հսկայագէզ:

¹⁰ Դատողութիւններ որեւէ գրքի, որեւէ հեղինակի, որեւէ գրական երեւոյթի մասին:

¹¹ Եղիվարդ, Օշական երէկ եւ այսօր, «Սիոն», 1983, Դեկտեմբեր, թիւ 12, էջ 248:

Յոբելինական այս հանգրուանին, մաղթում եմ, որ Տէրը Հայ Գրականութեան սակաւամշակ այգին օժտի նոր ու նուիրեալ մշակներով, որպէսզի նրանք Օշականեան սիրով, խանդով ու մանաւանդ կիրքով կարողանան դարձնել այն առատ ու հասկաշատ՝ «մէկի տեղ երեսուն, վաթսուն եւ հարիւր», ու տան պատուաբեր ու պատկառելի արդիւնք՝ «ի ժամանակի հնձոց»:

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՕՍՔ

Ան որ ամենաերկար գաւազանը (ոյժ) ունի, ա՛յն ի վիճակի է ստեղծելու քաղաքակրթութիւն:

Ճակատագրական պիտի ըլլար մեր կեանքերը բնորոշել հիմնուած միակ յաջողութեան մը և կամ ձախողութեան մը վրայ:

Չար մարդոց խիղճերը կ'արթննան միայն տարտարոսի մէջ, երբ բոցերը սկսին լիզել անոնց ոտքերը:

Եթէ փորձես սէրէն փախչիլ, ամբողջ կեանքիդ մէջ ապերջանիկ կը մնաս:

Երբ կը սիրենք՝ մենք մեզ աշխարհի տէրը կը զգանք, կարող՝ անկարելին կարելի դարձնելու և աշխարհի անարդարութիւնները սրբագրելու:

Մարդուն տարիքը կը չափուի անոր ներքին նեխածութեամբ:

Իրա՛ւ երջանկութիւնը միայն մէկ անգամ կը բախէ մեր դուռը:

Իսկական երջանկութիւնը կարճատեւ և չափազանց փխրուն զգացում մըն է:

Վախկոտները մի քանի մահ կ'ունենան, մինչ քաջը՝ միայն մէկ:

Գիշերը ունի հազար աչքեր:

Մենք երբեմն կը խօսինք ա՛յն լեզուով՝ որ բառարան չունի:

Մարդուն մեծագոյն առաքինութիւնը պէտք է ըլլայ իր միտքն ու հոգին դարձնել վերանորոգիչ գաղափարներու ընդունարան, ճանչնալ մեծութիւններն ու տեղ տալ անոնց իր մտքին և հոգիին մէջ:

Շատ խօսք ունեցող մարդը քիչ գործ կը տեսնէ:

Ինչպէս որ զգեստը չգործածուելով ցեցերու կեր կ'ըլլայ, նոյնպէս ալ մարդը եթէ անգործ մնայ մեղքերու ցեցով կ'ապականի:

Ան որ ինքզինք գերին կ'ընէ սուտին՝ կը կորսնցնէ իր խօսքին հեղինակութիւնը եւ հետեւաբար ատելի կ'ըլլայ Աստուծոյ և մարդոց աչքին: